

A megszabadított Midasz

A BÜNTAPASZTALAT VÁLTOZATAI AZ ARANY EMBERBEN

„A férfiúnak, a ki útvesztőbe jutott,
és a kit az Isten bekerített köröskörül.” (Jób, 3,26)

Az *arany ember* az egzisztenciális határhelyzetek regénye: a főhős, Timár Mihály személyisége kétszer változik meg gyökeresen a történet során, a regénycselekmény nagy része két identitása – a társadalmi presztízzsel bíró üzletember és a társadalmon kívüli szigetlakó – közti hányódással telik. Elemi erejű büntapasztalat keríti hatalmába, mely folytonosan elmosza a határokat az akaratlagos és az akaratlan, az uralt és a kiszámíthatatlan következményekkel járó cselekedetei között, majd eltévedvén sorsának – saját maga és mások szötte – szövevényében végül a meghívott halál kapujához érkezik el, ahonnan az isteni kegyelem (a vakvéletlen, a természet hatalma, a romantikus prózapoétika deus ex machinája stb.) téríti vissza az élethez: az autentikus személyiség elnyeréséhez és a megbékélés sorshelyzetének revelációjához. Az *arany embert* tehát olvashatjuk antropológiai irányultságú szöveggént: teremtett világának történései, szereplői sorsalakulásai, a nyelvi megalkotottság összetett metaforikus utalásrendjei, a mítoszaktualizációk kontextusai, a románcos jellemteremtés archetipizáló pszichológiai realizmusa nagyon hasonló kérdésekre fókuszálja az értelmezői tekintetet. Mit jelent a bűn, mint eleven büntapasztalat, mely magával ragadja a testet és a lelket, s melynek eredője és éltetője mindig kicsúszik az etikai racionalizmus értelmező keretei közül? Mit jelent a sors, ha nem a „világ kérlelhetetlenül törvényszerű folyásának” metaforájaként, hanem identitásokat, emberi viszonylatokat rejtelmesen formáló, valós entitásként szemléljük, s melynek eredője és éltetője egyszerre van bent és kint: a lélek tudatos és tudattalan szféráiban, valamint a külvilág kényszerítő történéseiben, az éleltutak egymásrahatásában?

„Ki mondja meg, miképpen vagyunk bűnösök, és mit jelent a bűn?”¹ – teszi fel az emberlétet végső alapjaiban érintő kérdést a fenomenológiai szemlélet célratörő határozottságával Martin Heidegger. Válaszára hamarosan visszatérünk, ám előbb interpretációm logikai menetének „kicsinyítő tükrét” megalkotandó Pál apostolhoz fordulunk, aki a biblikus nyelvhasználat dimenziójában, a meghirdetés szónokias nyelvén tematizálja a kérdést, azon a sajátos retorikai kódon, mely lehetővé teszi az egymást kizáró antinómiák együttlétét. Pál *Rómaiakhoz írott levelében* a büntapasztalat legalább három szimbolikus képével találkozunk. Az első szorosabban etikai jellegű: bűn az a cselekedet, gondolat, érzés, amely áthágja az isteni-krisztusi tanítás etikai parancsolatait. Pál különös örömét leli a bűnök hosszas lajstromozásában, a kirohanásszerű indulatokat sejtető halmozás szómágiájában, s a vétkek impozáns tárháza azt a benyomást kelti, hogy a jó és rossz határai kijelölhetők, a bűnös élet a tudottan normasértő emberi tettek folyamánya.²

Csakhoggy valamiképpen minden emberi szenvedés „bűn”: a balsorsban, a kiútatlanság-érzésben stb. revelálódó büntapasztalat mibenléte sem kerüli el Pál figyelmét, aki szembenéz az emberlét bűnösségének szupraindividuális karakterével is: „Mert a mit cselekszem, nem ismerem: mert nem azt mívelem, a mit akarok, hanem a mit gyűlölök, azt cselekszem. Most azért már nem én cselekszem azt, hanem a bennem lakozó bűn. [...] Mert nem a jót cselekszem, melyet akarok; hanem a gonoszt cselekszem, melyet nem akarok. Ha pedig én azt cselekszem, a mit nem akarok, nem én mívelem már azt, hanem a bennem lakozó bűn.” (Róm, 7, 15–20) Az ember itt már nem a szabad akaratával rosszul sáfárkodó lény, hanem a büntapasztalat tehetetlen elszenvedője, hiszen cselekedetei az emberi lélek mélyén rejtelmesen munkálkodó entitás által irányítottak: szenvedésének, dezintegrációjának forrása olyan tudattalan erő, mely felülírja a morál által hajtott emberi akaratot. A „bűn nyomorúsága” ilyen értelemben az emberlét antropológiai alapdottsága, és a lélek tudattalan mechanizmusaival történő számvetés igényét is magában foglalja. A bűn állapota tehát minden egyéni vétségnél eredendőbb: feloldozást alóla csak az isteni kegyelem, vagy az általa elnyerhető hit elevensége adhat, sugallja Pál apostol harmadik, a predesztináció-tant is utólagosan megtámogató bünfelfogása: „Könyörülök azon, a kin könyörülök, és kegyelmezek annak, a kinek kegyelmezek.” (Róm, 9, 15), s „ahol megnövekedik a bűn, ott a kegyelem sokkal inkább bővülködik” (Róm 5, 20). „A kiválasztás kegyelem által történik, a kárhozat viszont jogos” – kommentálja Ricoeur a Pált kommentáló Szent Ágostont.³

A Páli levél gondolatmenete megnyitja azt a három dimenziót, amelyben a bűn kérdését hasonló elszántsággal és összetettségben reprezentáló Jókai-regény antropológiai vonulata értelmezhető. Timár sorstörténetében mind a morális, mind a szupraindividuális, mind az isteni kegyelem útján feloldható büntapasztalat realizálódik.

I. Bűn-bűnhődés-kegyelem: morál, megszállottság, gondviselés

A románcos kalandosság cselekményfordulatai, a narrátori kommentárok, valamint a szereplői tudatok idézett monológjai már-már didaktikus egyértelműséggel rajzolnak ki egy, a bűn-bűnhődés-(kegyelem) alapképletére épülő bonyodalomstruktúrát. A morális szemlélethez igazodó fogalmi hármasságából kiindulva könnyen megalkotható a regény „fabulája”, melyet *Az arany ember* közismertsége okán ezúttal mellőzök, s inkább a szöveg egyik metaforikus sorának felfejtésével szemléltetem e folyamat sordöntő lépéseit. Legelőször Barta János térképezte fel azt a bonyolult motivikus hálót, mely a regény nyelvi-poétikai megalkotottsága szintjén kommentálja a történeteket, s nyit távlatot az életvilágbeli és lelki történetek megítéléséhez.⁴ Az események elbeszélésébe beleszórt mítoszaktualizációk, motívumsorok egyfelől nyomatóékosítják a tolvajlás, a hazugság, az elorzott szerelem stb. bűncselekedeteit, másfelől azonban már ezen a regiszteren is megkérdőjelezzik a morális imperatívuszok egyértelmű számonkérhetőségét Timár tettein, s a büntapasztalat személyfeletti aspektusai felé közelítenek.

Timár „bűnbeesését” három kísértés előzi meg, akárcsak a büntelenség archetipusának, Krisztusnak ördöggel vívott lelki küzdelmét. A kísértés mindig a meggaz-

dagodás vágya, tehát a pénz világa felől érkezik, s fokozatosan társul ehhez a Tímeához vonzódás érzelve is. A kísértések hasonló sémát követnek, és belső hangok párbeszédében realizálódnak. Először a pestisbiztos lefizetésekor, majd Csorbadzsi halálát követően törnek rá Timárra a kísértő lélekhangok, melynek a hold képe, „beszéde” ad babonás-démoni attitűdöt. Mindkét csábítás megerősíti Timárt saját életelveinek morális biztosságában: „ha egyetlenegy pénz ebből a kezédhez ragad, akkor részese vagy mindannak, ami teher netán a más lelkét nyomja. Ne tarts meg belőle semmit”⁵ (I/45) – mormolja állhatatosan becsületkódexének arany szabályait Timár, akárcsak a második alkalommal („Timár azt felelé vissza az éj árnyainak: »tehát csak hadd legyek én ilyen komisz ember« I/103). Ugyanakkor itt már érzelmi vágyaival is meg kell küzdenie, s mint később kiderül, ez veszélyesebb kísértőnek bizonyul. A harmadik próbatételt ugyanis elbukja Timár, s ez nem a kincsek megtalálásának és sajátjátételének pillanata. (I/144–49) Ekkorra Timár elveszett ember, a keresztény etika szigorú moráljának, és jóval árnyaltabb mélylélektani sugallatainak értelmében egyaránt. Az átfordulás, a saját becsületkódexének felülírása a Kacsukával való egyezkedés során történik, melyet – mint oly sok minden mást – pontosan és világosan az olvasó értésére ad az elbeszélő. Miközben Kacsuka az ázott búzán történő nyerészkedés lehetőségeiről beszél, Timár lelki szemei előtt megjelenik a „keserű pohár” (I/141), melyet Tímea nevének említésekor azonnal ki is ürít: „Te! Lásd, azzal a szegény leánnyal is jót fogsz tenni, ha a kárba vészett vagyonáért tízezer forintot fordítasz neki vissza. [...] Ez a gondolat megmaradt Timár fülében. Valami kéz tolta előre. Fata nolentem trahunt. (A nem akarót húzza a végzet.)” I/142). Timár tehát odanyújtja kisujját az ördögnek, mely aztán az egész karját magával ragadja, a bűn-bűnhődés kérlelhetetlen morálja szerint. Az életelveit lélekben feladó Timár előbb a kincseket teszi magáévá, majd a valódi összeomlás Tímea „elnyerése”, a házasságkötést követően történik, mely radikális bűntapasztalatként jelentkezik Timárnál. A kísértés és a bukás ok-okozati kapcsolatát visszautaló narrátori megjegyzések nyomatékosítják: Timár lelkiismeretének folytonos mormolását az elbeszélő hang rendületlen ítélkezése hangsítja fel.⁶

A bűnt követő bűnhődés kérlelhetetlen logikája azonban mélylélektani távlatot kap a szövegszerveződés és jelentésképzés mechanizmusaiba applikált mítoszaktualizációk révén, melyeket Midasz-szindrómának, vagy Sámson-effektusnak nevezhetünk. A mitikus analógiák a bűntapasztalat archetipikus jellegű megszállottságát demonstrálják. A bűnhődés első fázisában Timár interiorizálja a korrupt világ játékszabályait: minden arannyá válik a kezében, mint Midasznak, s bár eleinte hatékonyan menti át előző életének maskulin erényeit, a találékonyságot, a bonyolult helyzetek megoldásának racionális hatékonyságát, a férfias erélyt, ezek az eszközök is öntörvényűvé válnak, s egy olyan erő szolgálatába szegődnek, mely túlmutat Timár akaratán. Mint Midasz, Timár is megátkozott ember lesz: nem véletlen – hogy a szövegben megszokott akkurátussággal kiépülő egyik metaforikus sorban – az államhatalom emberei keresztelik Timárt ’arany ember’-ré.⁷

Timár társadalmi, gazdasági sikerei más emberi sorsok megrontását eredményezik (Brazovics, Athalie, Kacsuka, Tímea), s a pénzteremtés hatékony mágiaja végül Timár sorsát determináló démoni erővé lesz. A házasságkötés után dinami-

zálódik a folyamat: csődöt mond a maszkulin erények hatékony arzenálja,⁸ s a „vakon” szeretett Timéa jéghideg hűségének megbabonázott foglya lesz Timár. Vakság, fogság, megkötöttség: itt lép be a „Sámson-effektus”, a megvakított ószövetségi hős története, aki ellenségeire, a filiszteusokra dönti a templom épületét. Ugyanezt teszi a szerelmi és sors történeti vakságban szenvedő Timár. Bosszúból ledönti a Brazovics-ház „oszlopait”, melynek ugyanolyan végzetesen foglya marad, mint Timéa és Athalie: egymást sorsát elválaszthatatlanul összefűzve, egymás balsorsától is lebilincselve.⁹

A megélt büntapasztalat ekkor már kilép az etikai racionalizmus értelmező távlatából, s a lélek mélyét eluraló, archetipikus erőként munkálkodik. Timár sorsot vett magára, bűne sorseseemény lesz,¹⁰ mely első lépésben az önmagaság elvesztését, a „senki”-léthelyzetét vonja maga után. A büntapasztalat révén elnyert boldogtalanság- és kilátástalanságérzés elől Noémi szerelméhez menekül, sodródik a két világ között, tovább bonyolítva az emberi sorsok démoni összefonódottságát, mint bűnös léte második következményét. Timár, Timéa, Athalie (Kacsuka), majd Noémi (Teréza) sorsalakulása elválaszthatatlan módon összefonódik, bármelyikük cselekedete kiszámíthatatlan következményekkel jár valamennyiükre nézvést. „A sors az élők bűn-összefüggése.”¹¹ Timár tehát nem ura önmagának, s nem irányítója élete folyásának: a „bűn nyomorúságának” állapotában találja magát. „Ez nemcsak egy olyan állapot, helyzet, – írja Paul Ricoeur, amelybe az ember belemerült, hanem egy hatalom, amely fogva tartja és megkötözi; tehát nem annyira hanyatlásról van szó, mint inkább egy alapvető erőtlenségről; ez az akarom és a képes vagyok közötti különbség.”¹² A megkötöttség- és megszállottság-tapasztalat a bűn állapotát démoni hatalomként mutatja fel, mely szétzúzza az emberi akaratot.

Timár csapdába került, mint a bevezető fejezet kicsinyítő tükrében a viza a vizafogóba, majd öngyilkossági kísérlete előtt a fogaskirály a hálóba: „Értsd meg végig jól, hogy *tetől talpig meg vagy kötözve*, s tehetetlenül heversz előttem, mint a zsványoktól megkötözött fösvény” (II/215) – szembesíti helyzetével Krisztyán Tódor a sorsával évekig alkudozó főhőst. A depresszió örvényébe már korábban besodródó Timár (lásd a *Melankólia* című fejezetet) egyre beszűkültebb tudatállapotában nem lát más kiutat, mint az öngyilkosságot. S itt jön a váratlan (?) fordulat, a sorsában megbékélt Timár imája utáni „csoda” (a rianásba veszett Krisztyán holttestét Timár elé veti a víz), melynek kegyelmi pillanata hirtelen kioldja a balsorsok kázusát. Teofánia, csodatévő mágia, a természet kegyelme, romantikus cselekménysablonok diadala? Hogyan is értsük azt az „isten beavatkozást”, mely még a románcos világ tág valóságkereteiben is profánul hat? Érdemes a büntapasztalat összetettebb regisztereit feltárni, amely a bűn-bűnhődés sémát is elmozdítja a bevett formuláiból.

2. A lélek hangjai: a bűnös lét mint antropológiai állandó

Az *arany ember* szövegében különösen gyakran történik utalás különféle hangok „beszédére”. Sejtelmesen megszólaló természeti hangok, és/vagy a lélek belső hangjai ezek, de ide sorolhatók a legkülönbébb „égi” jelek sugallatai is: az egyik

legkövetkezetesebben végigvitt motívumsor a lelki történések reprezentációjának vezérmetaforája lesz.

A teremtt világbán beszél minden: beszél a hold, beszél az éj és a jég, beszélnek a „démonok” (II/57) és a „védőangyalok” (II/150), legtöbbször némán és sejtelmesen: lényegében minden lélekhang, sőt, egyes szereplői megszólalások is értelmezhetők Timár lelki beszédének kivetüléseként. Valamennyi hang belülről jön, ám eredője mégis valahol kint van. Valamennyi lélekhang, és mégsem tartozik szorosan az ember tudatos-racionális énjéhez. Ezt a kettőséget szemléltetik a Timár lelkiiségét megszólaltató antropomorfizált természethangok.

Minden emberben belső hangok zakatolnak, gyakran megszakítás nélkül, vágyképek, érzések kvázi verbális kivetülései, elképzelt helyzetek elképzelt dramatizációi. A Timár életébe beköszöntő egzisztenciális válsághelyzet a véletekig összezavarja az elme folytonos gondolkodását, alig elválasztható, mi az önvád, a szorongás béklyózó, valóságtapasztatatot negatívan átrajzoló mormolása, legszélsegséesebb esetben az élet kioltására felhívó („démoni”) sugallat,¹³ s mi az a („védőangyal”) hang, mely a legnagyobb eltévelyedtségben is megoldást sugall. Mindezt persze a felettes-énnel összefüggésbe hozható lelkiismeret működésének is felfoghatjuk, akár korhol vagy óv, akár előrevívő-támogató gondolatokat, érzéseket hív elő. De mi is az a lelkiismeret? A kérdést érdemes olyan összetettségben szemlélünk, ahogyan azt a Jókai-regény állítja elélnk.

Martin Heidegger a bűn egzisztenciális tapasztalatát a lelkiismeretből, egészen pontosan a lelkiismeret hangjából vezeti le. A lelkiismeret azonban nem a büntudat, nem a morális-vallásos késztetések szószólója: nem „a már elkövetett vagy a szándékolt hibákról és mulasztásokról”, hanem a „legsajátabb lenni-tudásról beszél, meghatározatlanul és üresen”.¹⁴ „A lelkiismeret értésünkre ad, feltár »valamit«.”¹⁵ Nem konkrét üzenetet tehát, hiszen „a lelkiismeret egyedül és állandóan a hallgatás módusában beszél”. Hangja inkább „hívás”, „felszólítás”, melyhez „a lökés, a kimozdító felrázás mozzanata” társul. Egyfajta „hallást ébreszt”, mely a lélek mélyéről érkező sejtelmes sugallatokra ügyel. Ugyanakkor a hallgatás, a némaság beszéde, s az „amit a hívás feltár, az mindennek ellenére egyértelmű”, s meghallásának komoly tétje van: a kimozdító felrázás mozzanata „ugyanis azt érinti, aki vissza akarja hozatni magát”. A tét tehát az „önmagaság elnyerése”, s az ehhez vezető út az egyén „bűnös létével” történő szembesülés. A némán mormoló lelkiismereti hang ugyanis az egyént „legsajátabb bűnös létére” szólítja fel: „a lelkiismeret »hangja« valamiképpen a bűnről beszél”.¹⁶

Önmagaság és bűnösség, mint láhattuk, Timárnál is elválaszthatatlan egymástól, s idézett monológjaiban megnyilatkozó belső hangok is gyakran a „lelkiismeret hangján”, a hallgatás módusában szólalnak meg: „Az izzó fénysarló a Duna tükrét érte. Timárnak úgy tetszék, mintha az a hold valóban emberi arc volna, mint ahogy a naptárakban festik, s ferde szájával valamit beszélne hozzá. Csakhogy a hold beszédét még mindig nem lehet érteni; az idegen nyelv. [...] Timár mintha válaszokat kapna kérdéseire. Melyikre? Valamennyire. [...] Csakhogy nem lehet még a feleleteket kibetűzni.” (I/118) – olvashatjuk a Csorbadzsi vagyonának saját-tétele előtt a vívódó Timár gondolatairól, érzéseiről, amikor is a hold közvetítő médiuma beszélteti a „lelkiismeretét”. A „vörös hold” néma beszéde a saját életel-

vektől, legbensőbb önmagától való eltávolodásra csábítja Timárt, ám üzenete nem a tolvajlás morális vétkére buzdít: a hang önmagával való szembesülésre szólítja fel Timárt, aki folyton halogatja azt. „Holnap visszajövök, akkor majd megértesz” – zárul a hold „beszéde”, ám szó szerint ugyanezzel a formulával fejeződik be egy másik – szintén a hold médiumához köthető – lelkiismereti megnyilatkozás is, a Noémi felől érkező önátadó szerelemre, intimításra adott lelki reakciókor: „Valami csodaszerű új érzés lepte el a férfi szívét. [...] Keletkező öröm vagy haldokló bánat? Istenhez, emberhez vagy állathoz közelítő érzés? Ösztön vagy sejtetem? [...] Így bámult akkor is a lehanyatló holdba, mikor az az elsüllyedt hajóig veté hullámmzó visszfényét. Öntudatlan gondolatai beszéltek a delejárásztó kísértetfényvel, és az vissza hozzájuk. „Mégsem értesz? Majd holnap visszajövök, akkor megértesz!” (1/279)

A lélek mélyéről megszólaló hang itt már nem a kísértésről, hanem az újjászületés lehetőségéről, a „visszahozásról” beszél, ám mégis ugyanarról a „holdról”, ugyanarról a lelki médiumról van szó: a rossz (csábító) és a jó (életben megtartó) lelkiismereti hang beszéde morálisan nem megkülönböztethető. Timár „bűne”, hogy elvesztette az önazonosságát, ezért kísértő és megtartó lelkiismereti hangok özöne próbálja őt visszatéríteni önmagához. Egészen addig, amíg szembe nem néz az üzenet végső jelöltjével, önmaga egzisztenciális értelemben vett bűnösségével, illetve az üzenet „feladójával”.

„Ki mondja meg, miképpen vagyunk bűnösök, és mit jelent a bűn?” Heidegger a fenomenológiai bűnfogalom három rétegét nyitja meg. Az első szint pusztán a másokkal való együttlét alapvető módját jelenti, leginkább a „gondoskodás” értelmében: „adós vagyok”, „van valami a rovásomon”, „vissza kell adnom valamit a másoknak, amire az jogosultan tart igényt”.¹⁷ A „bűnös-lét” következő aspektusában az ember alkalmat ad a másik létében beálló változásnak, „a másikat illetően valaminek az okává leszünk”, nem morális, hanem egzisztenciális értelemben: az ember pusztá léte eldöntő lehet mások sorsának gyökeres átalakulásához. Mindennek a végső eredője azonban az emberlét antropológiai alapmeghatározottságában keresendő: a morálisan jó vagy rossz cselekedeteket megelőzi, hogy az ember már pusztá létéből adódóan bűnös létező, ez az oka, hogy az ember más sorsát befolyásoló tetteket követ el: „a bűn elkövetése csak az eredendő bűnös-lét „alapján” válik lehetségessé.”¹⁸ Nem az eredendő bűnösség dogmatikai értelmében, sőt, az ember éppen a metafizikai távlatok elhalványulása miatt lesz ilyen. A „belevettség” egzisztenciális állapota azt jelenti, hogy az „alap-létet”, melyre „jelenválóléte” épül, az ember nem maga fektette le: „ezek szerint az alaplét eleve azt jelenti, hogy legsajátabb létünk felett sohasem rendelkezünk hatalommal.”¹⁹ „Minden tudásnál eredendőbb a bűnös-lét” – Timárt büntapasztalata ebbe a tudásba avatja be: a visszatérő lelkiismereti hang nem csak a morális hibákra figyelmezteti, hanem erre az állapotra is.

Komoly tétje van tehát annak, hogy ki lehet a „hívás hívója”, honnan jön az a hang, amely „belőlem jön, de mégis rajtam túlról”. Heidegger szerint ez a metafizikai hiány tere, az a mélység, ahova a fenomenológiai szemlélet már nem tekinthet be. Számára a hívás hívója nem egy transzcendens lény, felsőbb erő, hanem az emberi szorongás mélyén leledző otthontalanság-élmény: „A hátborzongató ott-

hontalanság a világban-benne-lét – jóllehet a mindennapokban elfedett – alapmódja. Mint lelkiismeret a jelenvalólét maga hív e lét mélységeiből. [...] A háborzongató otthontalanság üldözőbe veszi a jelenvalólétet, és fenyegeti önmagáról megfélemlítő elveszettségét.”²⁰ Ugyanakkor Jókai-regényében is visszakereshető a belső lelkiismereti hangok metafizikai eredője. A Vaskapu-jelenet – amely kicsinyítő tükörként magában foglalja Timár sors történetének előképét, valamennyi állomását –, a teremtett világ folytonos, dinamikus, ritmikus változását előidéző isteni jelenlét revelációja, s ez az Isten folytonosan beszél, némán, de mégis érthetően: „S e fenséges helynek hangja is oly isteni. Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma, s az Isten szavához: oly érthető. Amint az óriás folyam a kőzátványokon végighömpölyög, [...] csupa orgona és harangszó és elhaló mennydörgés, az ember elnémul, és saját szavát meghallani retteg e titáni zengés közepett. A hajósok csak jelekkel integetnek, a halászhajók babonás hite tiltja e helyt a szót: a veszély tudata mindenkit magában imádkozni készít.” (I/8.)

„A lelkiismeret egyedül és állandóan a hallgatás módusában beszél”, ám „amit a hívás feltár, az mindennek ellenére egyértelmű” – idéztük korábban Heidegger-től, „Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma, s az Isten szavához: oly érthető.” – citáltuk az imént Jókaitól. Heidegger soraiból az eredendő bűnös lét megnyilatkozása, míg Jókai szövegéből a „teremtmeny-érzet” numinózus élménye szól, melynek megtapasztalásakor az „ember elmerül a saját jelentéktelenségében, és elenyészik, ha szembe találja magát azzal, ami minden teremtmény fölött áll.”²¹ Az otthontalanság mélyéből felhangzó lelkiismeret és az Isten természetbe kiárasztott hangjának lelki kódolása nem hálás feladat, és akár távoli „midaszi” analógiák is eszünkbe juthatnak: „A legjobbat te el nem érheted: a legjobb neked meg nem születni, nem lenni, semminek lenni. A másodszorban legjobb azonban neked – mielőbb meghalni”²² – mondja a bölcs Szilénosz az emberlét végső értelme után kérdezősködő Midasznak.

Nincs könnyű dolga a „modern Midasznak” sem: a bűntudatot visszhangzó öngyöttrő gondolatok, a kísértő hangok, illetve a lelkiismeret (Isten) néma üzenete alig különbözik egymástól: bűnös vagy, gyenge vagy, esendő lény vagy, nem rendelkezél saját sorsod felett hatalommal. A különbség mégis jelentős: az egyik a halálra, a másik az életre hív, el. Timár az előbbit hallja meg, választása az önkéntes belehanyatlás a semmi-létbe: „És Mihálynak valami untalan azt súgá, hogy neki mégis oda kell menni a semmi világának lakói közé. Ebből az ő szerencsétlen életéből nincs más kijárás. Maga szerezte magának azt.” (II/116-17).

Bruno Bettelheim szerint a legtöbb öngyilkossági elhatározás mögött nem a halálvágy, hanem az életértelem elvesztése miatt összezavarodó élni akarás ösztöne húzódik meg. S ez a igény az önpusztítás kétségbeesett segélykiáltásával fellebbez és könyörög valakihez, az életértelem visszanyerését követelve tőle.²³ Timár tettéért minden számára fontos embertől megkapná (megkapja) a felmentést, Timéától is és Noémitől is. Egyedül Istenhez, és/vagy a háborzongató otthontalanság mélyén leledző entitáshoz fordulhat: az ima, melyet elmond, a panaszszóltárok retorikai formuláját idézi, de inkább a gyónás, mintsem a könyörgés hangján szólal meg: „Örök hatalom! Előled futok, s tehozzád jutok ez órában én. Nem panaszkodom előtted. Te vezettél, de én másfelé mentem; te intettél, de én mást akartam; s

most ide juték. Vak engedelmisséggel megyek át a túlvilágba. Hideg lesz a lelkem, s tűnni fog ott.” (II/224.) Timár felelősséget vállal, de nem konkrét tetteiért, hanem bűnös létéért, mely sorseseménnyé vált számára és a körülötte élők számára. Így gyónása nem feladás, hanem megadás. Nem beletörődés, hanem önátadás, a tehetetlenség, a megköötözöttség, a saját életében eligazodni képtelenség vakságának a megvallása, a bűnös-léte kinyilatkoztatása. Apró, de lényeges különbségek, melyen minden megfordul, halálból élet lesz, bűnből szabadság. Timár megadja magát a sorsának, s egy véletlen egybeesésnek köszönhetően elnyeri a kegyelmet. Csodás és/vagy véletlen fordulat, melyet azonban a lélek fordulata előz meg. S tulajdonképpen ekkor hallja meg a lelkiismereti hang beszédét, melyre korábban képtelen volt a bűneseményekbe való belefeledkezésben. A hang hallásának médiuma az ima: nem formula, hanem aktív lelki cselekedet, amely a személyiséget megnyitja a tudattalan dimenziói felé, így dinamizálja és egyensúlyban tartja azt. De mégis: melyek azok az utak, ahol az isteni gondviselés kifejti hatalmát, vagy ahol a lélek elnyeri önmagaságát? Mert bár adott a regényben a kegyelem revelációja, a történet olyan szélsőséges pontig viszi el az öngyilkosság lehetőségét, hogy tökéletesen számot lehessen vetni annak megtörténtével is. Hogy valóban hinni tudjunk a megváltásszerű fordulatban, érdemes Timár bűntapasztalatát a kegyelmi újjászületés nézőpontjából is megvizsgálni.

3. Az újjászületés kegyelme: az ezerarcú hős útja

A bűn-bűnhődés-kegyelem Timár által bejárt sorstörténeti stációit nem csak ellentétes pólusok között váltakozó folyamatként értelmezhetjük: a bűntapasztalat lényegében egy olyan folytonos, szükségszerű és kényszerítő sorstörténet katalizátora lesz, mely az önmagaság végső magjához, egy teljesebb személyiség megszületéséhez vezet el. „Valami kéz tolta előre. Fata nolentem trahunt. (A nem akarót húzza a végzet.)” – szólal meg baljóslatúan a történetmondó Timár szimbolikus „bűnbeesésének” pillanatában, amikor gondolatban igent mond Kacsuka korrump javaslatára. „*Ducunt volentem fata, nolentem trahunt*” („A végzet a beleegyezőt vezeti, a vonakodót elhurcolja”) – így hangzik a teljes seneca-i szentencia, s a hallgatásban maradt félmondatban máris feltűnik a végzet (a sors mint elevenen ható életesemények sora) másik aspektusa: vészterhes és ellenséges, ám támogató és előrevívő is lehet, ha az ember aktívan és tudatosan megadja magát neki. A bűn-bűnhődés morális logikája ráadásul eltakar az értelmezői tekintet elől egy fontos szövegmozzanatot: merthogy mit 'nem akar' Timár? Hát nem éppen most kötelezte el magát lélekben mindarra, amit eddigi életelveivel összeegyeztethetetlennek tartott? De Timár tényleg nem tudja, mit akar, pontosabban, hogy mit akar vele a normaszegő tetteket is kívánó sorsa, a saját életének alakulásából, személyiségének dinamikájából előálló, egyre kényszerítőbb események láncolata. A bűn tehát a saját sors fel nem ismerése, s amíg nem szembesül az életében beálló változás benső készleteseivel, addig a sors egyre fenyegetőbb módon hurcolja magával. Mindenesetre bűn és megváltás, rossz és megigazulás, bukás és újjászületés olyan testvéries közelségbe kerülnek egymáshoz Timár „bűnbeesésének” pillanatában, hogy már-már kísért a gyanú: szinte egymást feltételezik, egymást kölcsönösen

megtámogatják. Timár egy alkalommal lázadó hevülettel száll szembe az „égi jelekkel”, az általa kért isteni sugallatokkal, melyek előbb egy szúnyograj, majd egy farkashorda, végül a megáradt Duna képében állják el a Noémihez visszavezető utat (II/30-33). Saját sorsa szolgálatába állítja erőit, s testben máris megérkezik oda, ahova útja tart. De a teljes megérkezéshez el kell jutnia önmagához, s ez titokzatos és kockázatos út, melyet legalább annyira befolyásolnak külső, befolyásolhatatlan tendenciák, mint tudatos döntések és gondolati reflexiók. Ennek a lélekben és élettörténetben bejárható útnak a mintázata azonban ott rejlik a mítoszok szimbolikus, ősi tudásában: nem más, mint az ezerarcú hős útja, melyet Joseph Campbell „rekonstruál” nagyhatású monográfiájában (*The Hero with The Thousand Faces*).

Campbell mítoszfelfogása és kutatói módszertana a jungiánus antropológia szemléleti alapjaiból táplálkozik: e szerint a mítoszok, a mesék, illetve ezek szimbolikus képviségét, motívumait aktualizáló irodalmi alkotások lényegében lélektani folyamatok reprezentánsai, emberi élet- és sors történetek modelljei, olyan ősi, archetipikus lelki mechanizmusokat hoznak az emberi tudat fényébe, melyek java-részt rejtve maradnak előtte. Az ősi mítoszok az emberiség pszichológiai alapművei, s a modern kor embereinek lelkiességét is képesek bevilágítani.²⁴ Campbell számtalan nép mitikus történetének analízise után arra a következtetésre jutott, hogy a mitikus hősök nagyon hasonló mintázatra épülő, modellszerű életutat járnak be. Monográfiájának alaptézise szerint a hősök azáltal lesznek valódi hőssé, az emberélet milliányi egyedi változatának ősképevé, mert szükségszerű élethelyzetben képesek voltak a változásra, képesek voltak újjászületni. A próbatételek kihívásának fogadása és megküzdése, a szimbolikus halál vállalása vezetett az újjászületéshez és annak „jutalmaként” létlehetőségeinek kiteljesítéséhez. Campbell hatalmas példatárat mozgósító munkájában 17 lépésben tárja fel az ezerarcú hős útját.²⁵ A különféle mítoszaktualizációk rejtett hálójára szerveződő Jókai-szöveg cselekménybonyodalma, Timár életútja leköveti a modell ívét, sőt, nemcsak a fontosabb cselekménymozzanatokat, de a regény szereplőinek többségét (Timéa, Noémi, Athalie, Krisztyán, Kacsuka) is értelmezhetjük Timár lelkiállapotának egy-egy kivetüléseként. Campbell modelljéből most csak azokat a lépéseket emelem ki, melyek *Az arany ember* cselekménymotívumaiban, sorsfordulataiban, szereplői hálójában realizálódnak.

Az első lépés a *hívás* („the call to adventure”), a megszokott életből kizökkenő lökés mozzanata, melyet előbb a *hívás ösztönszerű visszaütése*, majd a hívás megisméltése és állandósulása követ. De vajon honnan érkezik és mit jelent Timár esetében ez a hívás? A történet elején integer személyiségként lép elénk a főhős, akit bár folyton megkísért a meggazdagodás vágya, az adottból kimozdító hívásnak ez pusztán az előképe, vagy téves értelmezése. Timár Timéa bűvkörébe kerül, s valójában a szerelmi megszállottság az, mely fokozatosan kimozdítja régi szerepéből. De vajon milyen változás sürgető igénye lép fel a szerelmi vonzódás álruhájában, milyen hiány az, mely az új, a kiszámíthatatlan felé vonzza?

Jókai szövegében minden hős ikonszerű képen jelenik meg első alkalommal, szereplőleírásai lényegében képolvasások, ezért elgondolkodtató, ahogyan Timár „külsőjét” a narrátor elénk tárja: „A hajóbiztos egy harminc év körüli férfi, szőke hajjal, méléző kék szemekkel, hosszú bajusszal és másutt simára borotvált arccal,

középszerű termet, első tekintetre gyöngé alkatúnak látszó; a hangja is hozzá való, csaknem nőies, mikor halkan beszél.” (I/14) Timár tehát kifejezetten feminin figuraként lép elénk, dacára annak, hogy fellépése határozott és markáns férfiaságról, s rendkívül integer személyiségről árulkodik, akit folyton folyvást megerősít hivatásában, identitásában a próbatételek özöne: a természet felől érkező kihívásokat (elszabadult malom – átvádolás – bőra) ugyanolyan testi és lélekerővel védi ki, mint amilyen racionális leleményességgel oldja meg a társadalmi rend előidézte akadályokat (pestisbiztos – hajóstemetés furfangja – pancsovai ellenőrzés).

A személyiségleírás és az elkövetkezendő életesemények azonban arra utalnak, hogy Timár lelkében nincs meg az egyensúly a maskulin erények (az erő, racionális gondolkodás, ügyesség), és a női lélekrész, az anima attribútumai (empátia, érzelmi életre nyitottság stb.) között. A szent és a varázsserejű tündér tulajdonságait ötvöző Timéa,²⁶ mint lélekjelenség az, aki elemi erővel kelti életre Timárban ezt a hiányt, egyelőre ösztönös, tudattalan változásra indító vágy formájában. „Az anima, a »lélekkép«, amelyet a férfi a nőben megtapasztal, saját belső nőisége és lelkisége, saját pszichéjének egy eleme” – írja Erich Neumann.²⁷ Az anima alapvetően átalakító jellegű, „mozgásba hozza a személyiséget, változást és végső soron átalakulást okoz. Ez a folyamat sok veszéllyel, gyakran életveszéllyel is jár.”²⁸ Timár nem utasítja vissza a hívást, lényegét tekintve azonban nem ismeri fel, egyelőre csak az dereng fel benne, hogy lehetne jobb és boldogabb élete. Az „anima” próbák elé állítja a hőst, melyet meg kell oldania, ám olyan készségeket igényel tőle, melyekkel nem rendelkezik, így Timár, empátia, érzékenység híján már az elején elbukja ezeket a „feladatokat”: lényegében első férfias hőstette végérvényes törést hoz kettejük viszonyában. A Szent Borbála felé közelítő malmot (rajta egy macskával) Timár egy sziklának irányítja, ahol az a macskával együtt pozdorjává zúzódik. (I/26) A jelenet váratlanul traumatizálja Timéát,²⁹ aki valószínűleg megrémül a férfierő, az animus hatalmától és egyoldalúságától, s ösztönösen saját sorsának előképét ismeri fel a jelenetben. (Az elszabadult malom Timár egyik sorsszimbóluma a regényben, míg a macska a női princípiumhoz – Timéához és Noémihez – kapcsolódik.)³⁰

Az első igazán jelentős próbát a „küszöb átlépése” jelenti („the crossing of the first threshold”), amikor hős elhagyja régi világának kereteit, s immár új képességeket kell kifejlesztenie ahhoz, hogy ebben a világban megvesse a lábát, újra önmagához találjon. Ilyen határátlépés Timár számára a vagyon és az új társadalmi státus megszerzése, ám az új, „aranyemberes” életében is a bevált cselekvési módokat, a maskulin készségeket alkalmazza, mellyel megsokszorozza ugyan vagyonát, és komoly társadalmi presztízszt szerez, ám házasságkötése, Timéa hideg hűsége után összeomlik. Új lelki beállítódás szükséges ahhoz, hogy kitaláljon a sors szötte szövevényből, s ezek az érzelmi élet körül keresendők. A valódi küszöbátlépést ezért a Noémi kínálta intim szerelmi viszony elfogadása hozza (átkeles az áradó folyón, családalapítás), tehát egy újabb animamegszállás, amely már nemcsak átalakító, változást generáló, de „elemi” jellegű, befogadó attitűddel is bír, s a szeretet egyesítő alkímiaját kínálja fel. De Timár különös módon nem tud elszakadni régi-új világától, élete lényegében a „senki földjén”, (Campbellnél a bálna gyomrában: „the belly of the whale”) a régi és az új élet közötti hányattatásban telik: nem a két nő között hezitál tehát, hanem képtelen felismerni a változás

fő motivációját, sorsszerű kényszerét, s ellenáll a kihívások sarkallta változás tudatosításának. Ezért nem tudja, „hogyan lehetne a régi világból kihalni”, mikor már „új cél, új élet áll előtte.” (II/67) Pedig az ellenállási felület mindig megmutatja a változás irányát: mikor Noémi szerelmet vall Timárnak, az első reakciója a félelem a boldogságtól, mely gátjává lesz újjászületésének,³¹ s ekkortól állandósulnak benne a boldogtalanságára vonatkozó reflexiók is: „Miért vagyok én saját házamban boldogtalan?” (II/16) Ez a kérdés sokkal lényegesebb, mint 'a hol hibáztam el' típusú öngyöttrő monológok sora, melyek a felismerés revelációja helyett újra és újra bevések a régi (maszkulin) reflexeket, mint például legjelentősebb büntudati rohamában: „Vissza-visszagondolt elmúlt életére: hol hibázta azt el? Mikor Timéa kincseit megtartotta magának? Vagy mikor nőül vette Timéát? Vagy mikor kétségbeesetten elhagyta őt, s ily széttűzött kedéllyel talált Noémire, és ott lelt boldogságot? Az első vád nem terhelé. [...] A második vádnak is van mentsége. [...] Hanem a harmadik vád alul nem talált menekülést. Mikor megtudta, hogy nem szeret a nő, mert egy harmadik alak áll kettőtök szíve között, nem kellett volna gyáván elfutnod, hanem oda kellett volna menned ahhoz a harmadik emberhez, és azt mondanod neki: »Barátom, ifjúkori bajtársam, kettőnk közül egyikünknek ezen a világon nincs helye; [...] Ez lett volna a dolgod. Majd akkor a nő megismerte volna benned a férfit.” (II/117-18) Csakhogy Timéa már régen megismerte a férfit Timárban...

Az ezerarcú hőst útján, a senki földjén való áthaladásban, az új világhoz vezető *megpróbáltatások útján* („the road of trials”) szövetségeseik segítik és ellenfelek gátolják:³² ezek legtöbbször a hős belső vívódásának „hangjai.” A segítői a két „animaprojekció”, Timéa és Noémi, az előbbi megszólaltatja, az utóbbi tartóssá teszi a hívást, illetve a beérkezés reményét nyújtja. Két metafora köti össze a két nőalakot: az egyik a nőiesség kulcsszimbóluma, a macska, míg a másik a kincs, hiszen Timár többször, szinte kényszeresen így nevezi mindkettőjüket. Akárcsak a bűnbeesés, a kincs is kettős szimbolikus karakterrel bír: az arany a megszállottság, a megköötöttség, a bűnterhek eleven szimbóluma lesz Timár életében (erre pontra vezeti el a próbatételes animaprojekció, Timéa), ugyanakkor a szeretet alkímiájából történő újjászületés rituális aktusára is utal, mely a Noémival történő testi-lelki egyesülésben teljeseedik ki. A regény címe egyszerre jelöli a Midasz-szindrómát, a bűn archetipikus eluralkodását, illetve az alkímista jellegű átalakulásban újjászülető Timárt. Ugyanakkor az „ellenfél” is külön lelki mechanizmusként munkálkodik Timárban, melyet az elbeszélő gyakorta nevez démonnak, vagy ördögnek.³³ Ez a démon, mint legfőbb ellenfél, ott munkálkodik Timár lelkében, s annak kivételéseként, a külvilágban is, s ez nem más, mint Athalie.³⁴ A lélekben és a tudatban munkálkodó ellenállásokat, ballépésre ösztönző „hangokat”, az „emberi sors gonosz mókamesterét” Eric Berne nevezi az emberben lakozó „démonnak”.³⁵ „Bukott angyal”, „megtérésre hívott rossz angyal”, „védördög”, de leggyakrabban a „démon” (I/258, II/57, II/106) címkék társulnak Athaliehoz, aki lényegében a lelki börtönör szerepét tölti be a szereplők sorsszerű játszmáiban, s a boldogtalanságtudat, (II/ 56), a régi reflexek hangjait sugallja Timárnak, azokat a gondolatokat, melyek benntartják régi életében, meggátolják a továbblépést.³⁶ Athalie, belső démona sarkallja Timárt Kacsuka és Timéa beszélgetésének a kihallgatására, mely a végzetes események fő katalizátora lesz.

Ha az ember ellenáll a kihívások sarkallta változásnak, mindig újabb és újabb próbák elé kell, hogy nézzen: ezt diktálja a sorseseemény dinamikája és az ezerarcú hős útjának ritmusa is. Timár sem tud kompromisszumot kötni a sorssal: előbb első gyermeke, majd később Teréza halála, végül Krisztyán váratlan megjelenése és a lelepleződés veszélye zökkenti ki kettős életéből, és sarkallja az utolsó megpróbáltatás kiállítására, a végső döntés meghozatalára.

Timár végül behódol démonainak, enged negatív gondolatainak, melyek az öngyilkosság felé sodorják. Ugyanakkor a campbell-i koncepcióban inkább szimbolikus értelmet nyer Timár elhatározása, s a csoda megtörténte. A zsoltáros hangvételű gyónásban, imában, a felelősségvállalás és megadás rituális cselekedetében Timár szimbolikus értelemben lerakja régi életének bűnterheit: megadja magát sorsának, vállalja a felelősséget saját és mások életének eltévelyedéséért, és a kegyelmi aktus közbejöttével elnyeri a „végső jutalmat” („*the ultimate boon*”): a magában és a családéletben meglett szeretetet, mint „varázselixírt”. Campbell hangsúlyozza, hogy a hősnek a beavatás után, az új képességekkel felfegyverkezve vissza kell térnie a hétköznapi életbe, s ott kell kamatoztatni az elnyert „kincset”. Timár a nagycsalád alapításával, s civilizált kultúra előtti világ visszaállításával válik példaadó hőssé.

A zárlat szimbolikus értelmezése összeegyeztethető a keresztény hagyománnyal, mely szerint az ember „csak kívülről, kegyelemből hit által” igazulhat meg, mert saját belső erőforrásai ehhez soha nem lehetnek elegendők,³⁷ de a sors történések dinamikájával is: bár az eredendően bűnös lét azt jelenti, hogy az ember nem feltétlen ura saját életének, ám a lelki utat állhatatosan bejárók képesek a kegyelmi adomány fogadására. A mitikus történeteket, aprólékosan kidolgozott metaforikus utalásrendeket regényeibe applikáló Jókai *Az arany emberben* olyan, a mítoszokban eredendően kifejeződő archaikus-szimbolikus tudást hoz mozgásba, mely az emberi lélek és az emberi létezés érvényes megtapasztalásán nyugszik, ám ez a tudás a modern korban már elvesztette eredeti médiumát.

Ugyanakkor a regény nem vonja vissza a bűn mint sorseseemény alapvetően tragikus léttapasztalatát, s ott rejtőzik a szimbolikus tudások mélyéről felszínre hozott, moralitás retorikáján is megfogalmazható tanítás: se a sorsot, se az istent, se az életet, se a halált ne kísértse az ember a végső megoldás kierőszakolásával, a halál önkéntes hívásával. Mert bár az ember eredendő bűnös létezőként mindig létlehetőségei alatt teljesít, az élet mint sorseseemények láncolata kínál kivezető utakat, „varázselixíreket”, a menekülés, az akárki-létbe szürkülés, az önkéntes halálba hanyatlás helyett.

JEGYZETEK

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1. Martin Heidegger: *Lét és idő*, Bp., 2001. 325.

2. „A kik teljesek minden hamissággal, parázsnasággal, gonosszággal, kapzsisággal, rosszasággal; rakvák, irigységgel, gyilkossággal, versengéssel, álnoksággal, rossz erkölccsel; besúgók, rágalmazók, istengyűlölők, dölyfösek, kevélyek, dicsekedők, rosszban mesterkedők, szüleiknek engedetlenek. Balgatók, összeférhetetlenek, szeretet nélkül valók, engesztelhetetlenek, irgalmatlanok. Kik jóllehet az

- Isten végzését ismerik, hogy a kik ilyeneket cselekesznek, méltók a halálra, mégis nemcsak cselekszik azokat, hanem az akképen cselekvőkkel egyet is értenek." (Róm, 1, 28-32)
3. Paul Ricoeur: *Az eredendő bűn jelentéséről* ford. Lőrinszky Ildikó = P.R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris 1999. 86.
4. Barta János: *Timár Mihály, az aranyember* = B.J.: *Évfordulók*, Bp. 1981. 268-283.
5. Tanulmányomban a kritikai kiadásra hivatkozom. Jókai Mór: *Az arany ember* (1872), sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964. I-II.
6. „Ravasz lett, amióta azt az első lépést magára hagyta erőltetni, s tudta már, hogy sohasem azt kell mondania, amit tenni akar.” (I/158); „Az orsovai tisztító vizeskorsó ott volt láthatatlan alakban.” (I/165)
7. I/46; I/115; I/157; I/162-165
8. „Timár letörlé szeméből a könnyet, s a másik percben már helyén volt józan esze, az a messze belátó, előre vigyázó, óvakodó tekintet, mely őt minden válságos fordulatnál vezérelte és versenytársai fölé emelte. Segélyére jött az a gyors leleményesség, mely egy pillanat alatt megsúgja, mit kell tenni messze idők megelőzésére.” (I/235-36) Csakhogy Athalie nemet mond Timár nagylelkű ajánlatára, s a büntapasztalat állandósulásának aktív tényezője lesz.
9. vö. I/21; I/186-190.
10. vö. Tengelyi László: *A bűn mint sorseseemény* Bp., 1992. főleg: 44, 49, 104, 123.
11. Walter Benjamin: *Sors és jellem* = W. B.: *Angelus Novus*. Bp., 1980. 63.
12. Ricoeur, i.m., 88.
13. *Mit beszél a bold és mit beszél a jég?* a címe a Timár öngyilkossági kísérletét tárgyaló fejezetnek.
14. Heidegger, i.m, 323.
15. Heidegger, i.m, 314.
16. Heidegger, i.m, 312, 324.
17. Heidegger, i.m, 326.
18. Heidegger, i.m, 329.
19. Heidegger, i.m, 330.
20. Heidegger, i.m, 321-322.
21. Rudolf Otto: *A szent*. ford. Bendl Júlia, Bp., 2001. 19.
22. Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése*, Bp., 1986. 37-38.
23. Bruno Bettelheim: *A végső határ*. ford. Szilassy Zoltán Bp., 1999. 6-7.
24. „Freud, Jung és követőik cáfolyhatatlanul bebizonyították, hogy a mítoszok logikája, hősei és cselekményei a modern időkben is tovább élnek. [...] Odipusz legújabb inkarnációja, a Szépség és a Szörnyeteg románca ezen a délutánon is ott áll a Negyvenkettedik utca és az Ötödik sugárút sarkán, és várja, hogy zöldre váltson a lámpa.” Joseph Campbell: *The Hero with The Thousand Faces* Cleveland and New York, 1967. 4.
25. vö. Campbell, 36-37.
26. „A kabinet egyik ablakából végre egy fiatal leányarc tekint ki, s ezáltal szomszédjává lesz Szent Borbálának. Mintha ez is szent volna. Ez arc nem halavány, de fehér; [...] Két hosszú, vékonyan rajzolt szemöldök csaknem összeér homlokán; az ilyen összeérő szemöldökök valami varázshatalmat kölcsönöznek az arcnak. Ez a két vékony szemöldök együtt mintha valami fekete aureole volna egy szentkép homlokán. A leány neve Timéa.” (I/15)
27. Erich Neumann: *A Nagy Anya*. Bp. 2001. 50.
28. Neumann, i.m., 51.
29. „Hogy nekünk szabad a más szegény ember malmát az örvénynek taszítanunk azért, hogy a magunk hajóját megmentsük, s szabad egy macskát a vízbe fojtanunk azért, hogy magunk ne vesszünk a vízbe. Ezt ő nem akarta megérteni. S e perctől fogva nem hallgatott Timár tündérmeséire, hanem kikerülte őt, ha meglátta.” (I/27)
30. Timár férfitárs erejét a későbbiekben is meglehetősen lakonikussággal szemléli Timéa: „Látta azt Timéa, hiszen a szeme előtt sodorta őt le a hajó orráról a hullám. Hanem azért a szíve meg sem dobant e szóra. Csodálatos az! Mikor a fehér cicát a hullámok közé veszni látta, akkor kétségbe volt esve, akkor nem tudta könnyeit visszatartóztatni, s most, mikor a hajóbiztoszt elnyelte a hullám, azt sem mondta rá, hogy »szegény!« [...] Aztán a fehér cica egy kedves kis szeretni való állat volt, a hajóbiztos pedig egy csúf férfi. És mert elvégre a szegény kis fehér cica nem tudott magán segíteni, a hajóbiztos